

Bakcsi Botond

A modern férfi születése

*Recenzió Hadas Miklós: A modern férfi születése című könyvéről.
(Budapest, 2003, Helikon [Universitas–Szociológia], 34, ISBN: 963-208-809-3)*

Hadas Miklós¹ könyvének már a címe is hármast, intenciót, orientációt jelenít meg: egyrészt a modernizáció problémájának körüljárását, másrészt a férfiaság kérdéskörének a *gender-studies* horizontjában történő vizsgálatát, végül pedig egy genealógiai-történeti, azaz narratív elv érvényesítését e vizsgálódások során. Ez a hármast irányultság igen hamar beláthatóvá válik, hiszen a szerző mindjárt a könyv első oldalán megfogalmazza alap gondolatát, amelyet érdemes hosszabban idézni: „Fő tézisem szerint a civilizáció folyamatának eredményeképpen a harc, azonnali kielégülést nyújtó, individuális férfibeállítódásokra a 19. század során előbb versengő késztetéseken alapuló, késleltetett kielégülést biztosító viselkedésformák rakódnak, majd ezek mellett a század végén megjelennek és elfogadottá válnak a kooperatív jellegű, közösségi szolidaritáson alapuló férfiaság beállítódási mintázatai is. Azaz: a legitim férfiaság megnyilvánulási formái nem egyetemes érvényűek és változatlanok, hanem történetileg és kulturálisan meghatározottak, tehát méltók a kutató figyelmére.” (5). Az idézetből látható, hogy a könyv a férfiaság problémáját a modernizáció civilizatórikus folyamata, tehát alapvetően a társadalmi aspektusok szemszögéből kezeli, ahol is a fő tendencia az, hogy a konfrontatív habitus fokozatosan kooperatív válik. Az idézet második mondatában éppen ezt a fokozatosságot tematizálja, ugyanis az a felismerés fogalmazódik meg benne, hogy a férfiaságot nem foghatjuk fel statikus, esszencialista fogalomként, mivel maga is történeti konstrukció, legitimációs diskurzusok, és e diskurzusok összecsapásainak folyamatosan változó terméke. Hadas Miklós könyve ezt a komplex folyamatot a sportok 19. századi magyarországi kialakulásán szeretné történetileg is artikuláltan bemutatni, mintegy Bryan S. Turner kihívására válaszolva, amely szerint a szociológia soha sem vetette fel sikeresen a test történeti problémaként való kezelését (vö. Turner 1997:17). A szerző szándéka szerint műve mindazonáltal egyetemes igényű kérdéseket képes megfogalmazni, hiszen úgy véli, a magyarországi viszonyok alakulásai a civilizálódás és a modernizáció tágabb szempontjából hűen tükrözik a nyugati országokban zajló folyamatokat (8). (A könyv elején egyébként nem csupán a fő tézis fogalmazódik meg ilyen világosan: az *Előszó* tartalmazza a könyv egész gondolatmenetének és történeti fejtegetéseinek a vázlatát, ami kétségtelenül az áttekinthetőség javára válik.)

A könyv *Bevezetése* tartalmazza az elméleti háttér részletes kifejtését. A mű, önmeghatározása szerint, a sportszociológia aldiszciplínájához tartozik, de annak nem az esszencialista, témaorientált, hanem a paradigmaorientált válfaját képviseli, amely számára a sportok nem önmagukért érdekesek, hanem egy tágabb társadalomtörténeti vizsgálódás ürügyéül szolgálnak (18). Hadas expliciten megjelöli azt a két szociológiai diskurzust, amelyekből alapkérdései származnak: Norbert Elias figuracionális szociológiáját és Pierre Bourdieu konstruktivistá strukturalizmusát.

1. A Budapesti Corvinus Egyetem Nem- és Kultúrakutató Központjának vezető oktatója, a *Replika* című folyóirat főszerkesztője.

Norbert Elias *A civilizáció folyamata* című híres művében a nyugati társadalmi tér pacifikációját, az állami erőszakmonopólium kialakulását vizsgálja, olyan kulcsfogalmak segítségével, mint az interdependencia, a feszültségek egyensúlya vagy a funkciómegoszlás. A Hadas által kiemelt szövegrészekből kitűnik, hogy a német szociológus megfogalmazásában a hatalom relacionális fogalom, ezt a relacionálitást pedig éppen a játék struktúrájából vezeti le, és a futball példájával érzékelteti (27). A szerző hangsúlyozza azt is, hogy az eliasi civilizációfogalom nem értéket jelöl, hanem alapvetően relacionális kategória (19). A könyv alapjául szolgáló másik nagy elméleti diskurzus Pierre Bourdieu szociológiája és különösképpen *Férfiuralom* című könyve. Bourdieu szerint a férfiuralom minden uralmi viszony modellje, hiszen a férfiak szocializációjuk során elsajátítják a *libido dominandit*, „az uralkodás ösztönösen meglévő vágyát”. A *libido dominandi* tehát nem veleszületett biológiai sajátosság, hanem „évszázadokkal korábban rögzült társadalmi konstrukció” (10), következésképpen „a társadalmilag megkonstruált biológiai test egyben politizált test, sőt maga a „megtettesült politika” (35). Bourdieu feltételezése szerint a nemek közötti különbség, társadalmi konstrukció, „illúzió” voltának (f)elismerése ellenére is, folytonosan újratermelődik, alapstruktúrája változatlan marad. Hadas harmadikként megemlíti a *men's studies*, a férfikutatások képviselőinek elméleteit (sőt részletes bibliográfiájukat és internetes hozzáférhetőségeiket) is, ez utóbbi elmélet felhasználása azonban periférikusnak mondható a gondolatmenet során, annak ellenére, hogy a szerző az itt felsorolt három elmélet „paradigmaszintézisét” (64) kívánja végrehajtani.

Hadas a férfiaság 19. századi alakulásának történeti változásait *A harcos férfiaság civilizálódása* című fejezetben az arisztokrata habitus (Hadas terminológiájában *beállítódás*) két archetípusának, a Széchenyi István gróf és Wesselényi Miklós báró által példázott megfontolt, racionális, higgadt, „nyugati” és az erős, vad, bátor, hirtelenharagú, „keleti” férfitípus felvázolásával indítja. Bár a szövegben többször is hangsúlyozza a történeti kontextualizáció, a történetileg árnyalt értelmezések fontosságát, a szerző a szociológiát mégiscsak modellalkotásként fogja fel (81). Ez a modellalkotás itt érdekes módon mégsem jár együtt a történeti anyag háttérbe szorításával, az elméletek kontrollálatlan generálásával. E ponton kell kiemelni *A modern férfi születése* – mindenképpen szerencsésnek mondható – módszertani eljárását, tudniillik hogy következtetéseit korabeli újságcikkek, naplók, röpiratok elemzéséből vonja le, tehát a társadalom- és mentalitás-történetet az olvasás, a diskurzuselemzés módszerének segítségével alkotja meg. A két főnemes naplóinak és a korabeli visszaemlékezések értelmezéséből kiderül, hogy mindketten egyaránt igyekeznek a nemzet jövőéért egy önmegettartó, racionális magatartást és, ami e könyv szempontjából fontos, erőszakkontrollt, tehát egy tudatos testpolitikát kialakítani.

A párbaj, a középkori bajvívásokhoz képest, bizonyos „beállítódási lazítást” (97) jelentett, hiszen a „kocódási vágy” megnyilvánulásának ez az arisztokratikus praktikája jól meghatározott szabályrendszerrel és etikettel, a fair play elemeivel rendelkezett. A 19. század során csökken a párbajok, ezeken belül pedig a halálos kimenetelűek száma, ami egyértelműen utal az erőszakkontroll erősödésére. A civilizáció folyamatának intézményesülését a korlátozó jogi normák kialakulása is jelzi. A párbajhoz képest a vívás egyértelműen az erőszak és a kockázat csökkentésének eszköze, egy kétségtelen „beállítódásváltás indikátora” (98). A vívás nem a férfibüszkeség kielégítésének a formája, hanem a vívópartner szimbolikus legyőzésének eszköze. A vívóiskolák kialakulásával a vívás nemcsak hogy megszűnik rendi privilégiumnak lenni, hanem elindul a szaktudássá válás útján (Kolozsváron például elég korán, a pesti után nyolc évvel, 1832-ben nyílt meg az első „Vívoda”).

Hadas a civilizáció folyamatának egy másik arculatát a vadászattól a lóversenyig tartó fejlődési ívben vázolja fel. Wesselényi báró sok vadat elejtő, veszélyt kereső vadászataihoz képest az Angliából importált falkavadászat már egy civilizációs előrelépést jelent, mivel az úri közönség már az ebek által üldözte a vadat, amelyet aztán leggyakrabban meg sem öltek, hogy újból be lehessen vetni. A lótenyésztés és a lóverseny a folyamat másik állomása, amit Széchenyiék a nemzet fejlődésének – „a magyar nemzettenyésztés laboratóriumának” (126) – letéteményeseként legitímáltak. A lóversenyek megrendezésével „az ősi harci késztetéseken alapuló erőszak közvetlen kielétele fokozatosan háttérbe szorul, s helyébe a *férjfiasság versengés* lép” (128). Sőt azáltal, hogy az urak a versenyeken is a lovak értékét próbálják növelni, fogadásokat kötnek és kockázatot vállalnak, a kapitalista értékek is megjelennek, amit Hadas a Max Weberre utaló, *A lóversenyetika és a kapitalizmus szelleme* alfejezet cím által nyomatékosít. Azzal pedig, hogy a versenyeken nem maguk az arisztokraták hajtják lovaikat, hanem a zsokéék, a professzionalizáció formái is felbukkannak.

A versengő férjfiasság megjelenése címet viselő fejezet a „csolnakászat”, a gimnasztika és a tornászat „elősportokat” vizsgálja. A csolnakászat esetében nem csupán a vízi jármű minél optimálisabbá tételére irányuló, technikai-tudományos újításokat fontos kiemelni, hanem az emberi test céltudatos, aszketikus „idomításának” megjelenését is. Hadas szerint a csolnakászat kapcsán jelennek meg az arisztokrata és a polgár közötti rivalizálás első jelei is. Az evezős (elő)sportot legitímáló diskurzus a benthami praktícizmus logikáját érvényesíti (148), amely a testet kvázi automataként, monoton és összehangolt mozgásokat végző eszközként képzelel el. A gimnasztika ezzel szemben már az individuális testfejlesztési ideológiákhoz tartozik. Míg, a szerző szerint, a falkavadászat és az evezés csupán a társadalmi változások indikátorai, addig a gimnasztika már valóságos generátora ezeknek (167), amely a polgárság számára mobilitási esélyt jelent, hiszen önfegyelmet, monotoniatűrést, egyfajta „késleltetési kondicionáltságot” (155) igényel, tehát a potenciális pályáiv megtervezésére szoktat. A gimnasztika, Hadas megfogalmazásában, „a puritán polgár életvitelének centrumában helyezkedik el: e tevékenység joggal értelmezhető a modernizálódó polgár *inkorporált ethoszaként*, par excellence *testpolitikaként*” (155). A gimnasztika és a torna a versengést is kiiktatja repertoárjából, így a fegyelmezési technikák legtisztább inkorporációjává válnak. De amíg a gimnasztika magánkézben levő egyletekben, intézetekben intézményesül, addig a torna már nemzetpolitikai faktorrá emelkedik: a tornaoktatás lesz „a testhasználat államosításának feltétele” (188–189-). Egy részletes történeti fejtegetés során, Hadas arra is rávilágít, hogy a gimnasztika és a torna közötti határvonalak a 19. században mennyire bizonytalanok, mozgásban levők voltak, tehát hogy a bourdieu-i értelemben vett testnevelési *mező* megjelenése milyen expanziós, kirekesztési, elhatárolási és differenciálódási stratégiákat, konfrontációkat implikált.

A negyedik fejezet *A nők testhasználat*a címet viseli, és természetesen a nők testnevelési mezőbe való bevonásáról, belépéséről szól. A nőügyeket érintő törvénykezés, valamint a feminizmus „úttörőinek” felidézése után Hadas a nőknek a tornászat terébe való belépésének fő mozgatórugójaként a hazafiasság biológiai megalapozottságú ideológiáját jelöli meg. De miközben a tornázó nő teste még nem lehetett publikus, addig a korcsolyázó nő már megjelenhetett a társadalmi nyilvánosság színpadán. A biológia átmoralizálásától már csak egyetlen lépésre volt a biológia átesztétizálása (211), ezáltal viszont a nőnek megint csak a férfi esztétikai szükségleteit kielégítő funkciója került előtérbe. Hadas szerint, a nőnevelő tornászattal szemben, a korcsolyázásnak az volt az előnye, hogy „szabadon választott, ideológiamentes, jelenre irányuló, apolitikus szóra-

kozás és társasági időtöltés” (223) volt. Éppen ebből kifolyólag a hetvenes-nyolcvanas években hirtelen olyan nagy népszerűségnek örvendett, hogy nem csupán – vállalkozásokként is jövedelmező – egyesletek, szervezetek százai alakultak ki, hanem igen hamar megjelent a nemzetközi korcsolyaverseny és a – standardizálódást szolgáló – sportbizottság is, ezzel egy időben pedig megindult az esztétikum piacosodása is. Nem véletlen, hogy Hadas éppen a korcsolyázás kapcsán fejt ki habermasi indíttatású modernitáskonceptióját: „A modernitás (azaz a kapitalizmus) nem csupán piaci viszonyok megteremtése és generalizációja révén születik, hanem azáltal is, hogy az egyes létszférákba beépíti azokat a strukturáló elemeket, amelyek a modern társadalom működéséhez nélkülözhetetlenek. Ennek során hozzájárul ama beállítódások kialakításához és elsajátításához, amelyek az embereket saját, szűkebb életvilágukban alkalmassá teszik arra, hogy bekapcsolódjanak a kapitalista világ rendszerébe (illetve a kapitalista világrendszerbe). Azaz: a rendszer működésének logikája rátelepszik a részszférákra is; annak tagjait – így, az idő elérkeztevel, a nőket is – fokozatosan átalakítja.” (227)

A versengő férfiflászás intézményesülése című fejezet az atlétika és a kerékpározás kapcsán fogalmazza meg a testnevelési mező logikájára vonatkozó állításait. Hadas az atlétikát az arisztokrácia „revansaként” értelmezi, hiszen Esterházy Miksa gróf honosítja meg angol és amerikai mintára, egyben más társadalmi osztályokat kizáró jellegű Clubot is alapít. A civilizáció folyamatának szemszögéből az atlétika sem képez kivételt, hiszen a *libido dominandi* elfojtását szolgálja, ezt az elfojtást az atlétika propagálói (mint az Felméri Lajos, a Kolozsvári Athletikai Club vezetőjének a könyvben idézett cikkéből is kiderül) egy egészségideológiával, sőt (mint Molnár Lajos, a MAC titkára kifejti) egy materialista-evolucionista szociológiával is legitimálják. Az arisztokratikus atlétikával szemben a nyolcvanas években gyors virágzásnak indult kerékpározás *par excellence* polgári sport, amely „egyfajta *modernizációs minőségi fordulatot*” hozott a magyar sportéletben (257). Hadas azzal magyarázza ezt a kijelentését, hogy a kerékpározást kisajátító polgárok demokratikus intézményeket hoznak létre, amelynek a tagjai kezdetben a város nyilvános terein és utcáin vonulnak végig szép, rendezett sorokban, majd a közeli vidékekre mennek kirándulni és fotókat készíteni. A kerékpározás nem csupán a technikai eszköz mérnöki tökéletesítéséről, racionalizációjáról tanúskodik, hanem „a kollektivitás iránt nyitott, a másikkal igazodni kész polgári beállítódás jegyeit is” mutatja (264). Ezen a ponton a szerző olyan sommás, patetikus, néha megalapozatlannak tűnő ítéletek megalkotásához jut el, mint például a turisztika és a kerékpározás szembeállításának kapcsán. Idézem: a turisztikai egyesületek tagjai „kísérletet tesznek arra, hogy a *szűz természetbe behatolván*, a hegycsúcsra fölérve és *hadvezéri tekintetüket a kies ormokon körbehordozván*, hacsak néhány pillanatig is, de átélhessék a *férfiúi omnipotencia mámorát*.” Ezzel szemben viszont: „A kerékpár-kirándulás során a polgárok nap mint nap átélhetik a *modernitás alapélményét*, a *férfiúi linearitás kvázi ejakulatív mámorát*” (266). A szerző általában akkor jut ilyen sommás, a férfiúi szexualitás és dominancia metaforikáját – nyilvánvalóan ironikus céllal, de talán túlzó módon – használó kijelentésekhez, amikor nem konkrét szövegeket elemez, tehát amikor elrugaszkodik a diskurzuselemzés módszerétől. Az idézeteknél viszont jóval relevánsabb észrevétel az, hogy a lóval és a csónakkal ellentétben, a kerékpárnak nincs neve, csupán márkája van, ami a sorozatgyártás, a tömegtermelés megjelenésére utalhat (269–270). A kerékpározás ugyanakkor maga után vont egy gyakorlatias modernizációfelfogást is: gyakorlóit az infrastruktúra fejlesztésének igényét fogalmazták meg a közlekedésügyi miniszter felé (270).

Az utolsó fejezet *A kooperatív-közösségi férfiasság megjelenése* címet viseli: első alfejezete általánosságban tárgyalja a sportok világát a századforduló idején, rengeteg adattal és statisztikával szolgál a sportok intézményesülését és nemzetközivé válását illetően; a második alfejezet a futball társadalmi implikációival foglalkozik. (Kuriózumként: az első magyar tudósítás a futballról a már említett Felméri Lajos, a kolozsvári egyetem neveléstantanára, majd rektora tollából származik, aki a hetvenes évek végén állami megbízásból Angliába utazik az ottani közoktatás tanulmányozása végett. Onnan hazatérve a közoktatásügyi miniszternek beszámol tapasztalatairól, és többek között, a futballt is igen dicséri.) A nyolcvanas évektől megjelenő, angol eredetű futball hirtelen átveszi a vezetést a többi sporttól, intézményesülése és nemzetközivé válása is egy csapásra megy végbe, mivel egy szélesebb tömegbázist megmozgató, piaci szempontból nyereséges látványsport. A labdarúgás megjelenése minőségi ugrást jelent, hiszen ez a „demokratikus-meritokratikus” sport létrehozza a kollektív azonosulás lehetőségét, a szurkoló figuráját, aki nem pusztán a voyeurizmusát kielégítő néző, hanem „a küzdelem virtuális és potenciális résztvevőjeként azonosul a csapat által hordozott kollektív jelentéstartalmakkal” (306). Hadas ugyanakkor elemzi a labdarúgás kapcsán visszatérő erőszakos, harcias metaforikát is (302–303), amely mind a belföldi (az MTK és az FTC közötti, Hadas szerint a magyarországi zsidók és németek asszimilációs törekvéseit példaértékűen kifejező), mind a nemzetközi (a legélesebben a magyar és az osztrák válogatott közötti) mérkőzések kapcsán megjelent cikkekben dominálnak. Abból a tényből, hogy a futball egy bonyolult, kooperációt igénylő, stratégiai csapatjáték ilyen rövid idő alatt ilyen nagy befolyásra tett szert, Hadas a társadalmi differenciálódásra, a modernitás és tehát a modern férfi létrejöttére következtet. Végső következtetése szerint „a 19. század során a férfi, illetve a férfiasság fokozatosan relativizálódik és pluralizálódik” (311).

A modern férfi születésében felvázolt, talán kissé túl optimista narratívából láthatjuk, hogy a sportot egyértelműen az erőszak felszámolásának társadalmi intézményeként értelmezi, holt a sport talán csupán az erőszakmentesség szimulakruma (éppen a labdarúgás lehet erre az egyik legjobb példa, illetve a könyv elején is felidézett, 1985-ös Heysel-stadionbeli vérengzés, amely tehát az erőszak visszaíródását jelentheti a testnevelési mezőbe). Mint láhattuk, Hadas sportkoncepciója teleologikus jellegű, hiszen egy olyan „nagy elbeszélés” által legitimálja magát, amely – a tárgyalt téma relativizálódása, pluralizálódása ellenére – az erőszak kiszorítását, a racionalizálódást, a folyamatos újítást hirdeti. A pluralitást megfogalmazó diskurzus maga tehát nem hajlik a pluralizálódás felé. Ebből a szempontból talán izgalmas lehetett volna a foucault-i biopolitika és hatalomelmélet bevonása, amely felől a sport a hatalmi kontroll eszközeként, bizonyos, a társadalom számára nemkívánatos energiák kanalizálásaként is elgondolhatóvá vált volna. (A könyvben történik pár utalás Foucault-ra, akinek a hatását Hadas nem tagadja, csak hogy ezek az utalások általában az eliasi hatás prioritására utalnak, például 157). Talán megkockáztatható az is, hogy deklarált szándékával ellentétben, *A modern férfi születésének* diskurzusa a testet (és a sportot) mégiscsak érték kategóriaként tételezi a modernizáció és a kapitalizmus viszonyrendszerében, narratívájában, és kicsit az lehet az érzésünk, hogy – Baudrillard-ral élve – „a fogyasztói etika vezető mítoszává lett test” (és sport) e diskurzus transzcendens, dekonstruálatlan pontjává nőtte ki magát, mintegy „reszakralizálódott” (vö. 1970:213).

FELHASZNÁLT IRODALOM

Baudrillard, Jean: *La société de consommation*. Paris, 1970, Denoël.

Turner, Bryan S.: A test elméletének újabb fejlődése. In *A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória*. Budapest, 1997, Józsoveg.